

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه آزاد اسلامی

واحد شاهرود

دانشکده علوم انسانی، گروه تاریخ

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد «M.A»

گرایش: تاریخ ایران دوره اسلامی

عنوان:

اقدامات صنایع الدوله و نقش وی در روند صنعتی شدن ایران

استاد راهنما:

دکتر محمد نبی سلیم

استاد مشاور:

دکتر حمید مشعوف

نگارش:

زهرا الهی

تابستان ۱۳۸۸

تقدیم به

پدر و مادرم که سایه مهرشان همواره بر سرم گسترده بود و با عنایت خاص خود همراه و یاورم بودند.

تقدیم به

همسرم که همکاری و همدلی بسیار با من داشتند.

سپاسگزاری

در شکل گیری این پایان نامه اساتید، دوستان و صاحب نظران همراه و یاورم بودند. در این میان کلیه اساتید مقطع کارشناسی ارشد که آموختن و پژوهش را به من عنایت کرده، خصوصا اساتید راهنما و مشاور جناب آقایان سلیم و مشعوف که قدردان زحمات بی دریغشان بوده و خواهم بود. همینطور از استاد فرزانه جناب آقای دکتر علیزاده که در طی تحصیل در مقطع کارشناسی ارشد از خرمن فضلشان خوشه ها چیدم سپاسگذارم و همین طور از پرسنل کتابخانه ملی ایران، مرکز مطالعات تاریخ معاصر ایران، کتابخانه مجلس شورای ملی، دانشگاه آزاد واحد علوم تحقیقات و شهر ری، کتابخانه آستان قدس رضوی و سایر دوستان و عزیزانی که در شکل گیری آبرو مندانه این تحقیق یاریم نمودند. همین طور از حمایت های مکرر خانواده که انگیزه های مادی و معنوی را برای ادامه تحصیل در اختیارم نهاده سپاسگزاری و تشکر نمایم. نگارنده قدر دان زحمات یک یک این عزیزان بوده و خواهد بود.

چکیده:

مرتضی قلی خان هدایت (صنیع الدوله) از جمله دولتمردان علم دوست و ترقی خواه ایران معاصر است که پدرش او را برای تحصیل به آلمان فرستاد. سپس به دستور ناصرالدین شاه در اداره ی معادن که بخشی از وزارت علوم بود به کار پرداخت. او برخلاف بیشتر رجال عصر خود که علاقه مند به فعالیت در عرصه ی سیاست و شرکت در کارهای سیاسی بودند، بیشتر به کارهای صنعتی علاقه مند بود. اموری که اگر با برنامه ریزی صحیح و حمایت لازم دولت همراه می بودند، می توانستند تحولی در روند اقتصاد صنعتی ایران ایجاد کنند.

نخستین اقدام صنیع الدوله در زمینه ی صنعت در ایران استخراج معدن و «سرب پس قلعه ی شمیران» است. هدف وی از این کار جدا کردن نقره از سرب بود که او وسایل لازم را نداشت و موفق به تهیه ی آن نشد - صنیع الدوله پس از ناکامی در کار جداسازی نقره از سرب به فکر احداث کارخانه ی «بافندگی و ریسمان ریزی» افتاد که توسعه آن می توانست گامی مهم در جهت پیشرفت اقتصادی صنعتی ایران باشد، لیکن مسلم بود که ضرر عمده ای برای تجارت خارجی دولتهای انگلیس و روس در ایران به همراه داشت و آنها به هیچ وجه تن نمی دادند و پس از مدتی کارخانه ی ریسمان ریزی صنیع الدوله که توان رقابت با خارجیان را نداشت، تعطیل شد و صاحبان آن ضرر بسیار کردند. دلبستگی صنیع الدوله به پیشرفت صنعتی ایران موجب شد که همزمان با تأسیس کارخانه ی ریسندگی «کارخانه فلزکاری» کوچکی در تهران دایر کند. کارخانه ی فلزکاری برای ادامه ی کار احتیاج به سرمایه داشت لیکن نه صنیع الدوله توان مالی زیادی داشت و نه کسی از او پشتیبانی کرد. اگر وی سرمایه ی کافی داشت و از او حمایت می شد، به دلیل داشتن تحصیلات فنی عالی و شوق و شوری که در ایجاد واحدهای صنعتی داشت بی گمان می توانست تحولی عظیم در صنعت ایران به وجود آورد.

از دیگر اقدامات صنیع الدوله کوشش های فرهنگی و زبده ی آرا و اندیشه های صنیع الدوله در پیشرفت کشور است. که یکی از آنها اقدامات او در زمینه ی راه آهن است. وی در تاریخ شنبه ۲۳ ربیع الاول ۱۳۲۶ ق، طرح دولایحه به مجلس داد. اول لایحه ی مالیات غیرمستقیم یا مالیات عمومی و قند و چای دوم لایحه ی مالیات مستقیم یا خصوصی و بلدی که محل تأمین مخارج احداث راه آهن بودند.

کلید واژگان: مرتضی قلی خان هدایت، صنیع الدوله، صنعت، معادن، کارخانه ی ریسمان

ریسی، راه آهن، قاجار، ایران

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	چکیده
۲	مقدمه:
	فصل اول: کلیات
۵	۱-۱- طرح مسأله:
۶	۱-۲- پرسش های تحقیق:
۶	۱-۳- فرضیات تحقیق:
۶	۱-۴- هدف تحقیق:
۶	۱-۵- سابقه ی تحقیق:
۷	۱-۶- روش تحقیق:
۷	۱-۷- طبقه بندی پایان نامه:
۷	۱-۸- مشکلات پژوهش:
۸	۱-۹- معرفی و نقد منابع:
	فصل دوم: نگاهی گذرا به اوضاع سیاسی، اقتصادی عصر قاجار
۱۱	۲-۱- نگاهی گذرا به اوضاع سیاسی ایران عصر قاجار:
۱۲	۲-۲- نگاهی به اوضاع اقتصادی عصر قاجار:
۱۳	۲-۳- نگاهی گذرا به صنعت ایران:
	فصل سوم: نخبگان
۱۶	۳-۱- نخبه سیاسی:
۱۷	۳-۲- نخبگان عصر مشروطیت:
	فصل چهارم: بزرگان خاندان هدایت

- ۲۱-۴-۱-بزرگان خاندان هدایت: ۲۱
- ۲۲-۴-۲-رضا قلی خان هدایت: ۲۲
- ۲۴-۴-۳-علی قلی خان مخبر الدوله: ۲۴
- ۲۷-۴-۴-جعفر قلی خان نیر الملک: ۲۷
- ۲۹-۴-۵-مهديقلي خان هدایت مخبر السلطنه: ۲۹
- ۳۳-۴-۶-صادق هدایت: ۳۳

فصل پنجم: مرتضی قلی خان هدایت

- ۳۶-۵-۱-مرتضی قلی خان صنایع الدوله: ۳۶
- ۴۲-۵-۲-صنایع الدوله و مشروطیت: ۴۲
- ۴۴-۵-۳-واقعه قتل صنایع الدوله: ۴۴
- ۴۷-۵-۴-آثار صنایع الدوله: ۴۷
- ۵۱-۵-۵-تفکرات صنایع الدوله: ۵۱
- ۵۴-۵-۶-صنایع الدوله از نگاه دیگران: ۵۴

فصل ششم: اوضاع سیاسی، اقتصادی و صنعت در عصر قاجار

- ۵۹-۶-۱-اوضاع سیاسی ایران در دوران مشروطه: ۵۹
- ۶۱-۶-۲-اقتصاد ایران در عصر قاجار: ۶۱
- ۶۲-۶-۳-کشاورزی: ۶۲
- ۶۳-۶-۴-تجارت: ۶۳
- ۶۷-۶-۵-تجارت آزاد و تغییرات اقتصادی: ۶۷
- ۶۹-۶-۶-صنعت: ۶۹
- ۷۰-۶-۷-صنعت نساجی ایران از دیرباز تا امروز: ۷۰
- ۷۱-۶-۸-معادن: ۷۱
- ۷۲-۶-۹-وضع صنعت ایران در قرن سیزدهم ه ق / نوزدهم م: ۷۲

۶-۱۰- ورود نخستین صنایع جدید به ایران:..... ۷۵

۶-۱۱- تأثیرات تحولات فرهنگی دوره ناصری در آوردن صنعت جدید:..... ۸۰

۶-۱۲- سیاست گذاری های صنعتی در ایران:..... ۸۱

فصل هفتم: اقدامات صنایع الدوله

۷-۱- اقدامات صنایع الدوله:..... ۸۶

۷-۲- احداث کارخانه ریسمان ریبسی و فلزکاری..... ۸۷

۷-۳- راه آهن..... ۸۹

۷-۴- اقدامات فرهنگی صنایع الدوله:..... ۹۱

۷-۵- صنایع الدوله و مجلس اول:..... ۹۵

۷-۶- تنظیم بودجه:..... ۹۶

فصل هشتم: نتیجه گیری

نتیجه:..... ۹۸

منابع و مأخذ:..... ۱۰۱

مقدمه:

پرسش در مورد صنعت ایران در دوره قاجار و بازماندن آن از روند تحولات و دگرگونی های عدیده ای است که در مغرب زمین رخ داده است. پرسش ریشه داری که تا کنون همواره تکرار شده است و ذهن بسیاری را به خود مشغول داشته است که چرا کشور ما صنعتی نشده است.

تحقیق حاضر بر مبنای همین واقعیت نگارش یافته و در نوع خود کوششی است در جهت بررسی صنعت و اقتصاد دوره ی قاجار، اقدامات صنایع الدوله و نقش او در صنعتی کردن ایران و علل عدم موفقیت او.

مرتضی قلی خان صنایع الدوله، پسر دوم علی قلی خان مخبر الدوله، در نیمه شب یکشنبه نهم صفر سال ۱۲۷۳ه ق/ ۱۸۷۵م به دنیا آمد. در نوجوانی به فراگیری آموزشهای مقدماتی مرسوم آن روزگار پرداخت و چون از کودکی به آموختن هنر و کارهای صنعتی شوق و علاقه بسیار داشت در سال ۱۲۹۰ه ق/ ۱۸۷۳م پدرش که از دولتمردان علم دوست آن عصر بود وی را به آلمان فرستاد.

وی در آنجا رشته معدن شناسی را برگزید و در مدت اقامت طولانی در اروپا علاوه بر تحصیلات فنی و تخصص در معدن شناسی و مطالعات صنعتی، در مقررات و قوانین و نظامات اجتماعی اروپا به خصوص آلمان اطلاعات سودمندی به دست آورده و پس از فارغ التحصیلی از مدرسه صنعتی آلمان و کسب دانش و تجربه کافی در سال ۱۲۹۷ه ق / ۱۸۸۰م به میهن خود بازگشت.

او در آن هنگام جوانی تربیت یافته، تحصیل کرده و آماده برای انجام کارهای مهم و بزرگ بود. سپس به دستور ناصرالدین شاه در معادن که بخشی از وزارت علوم بود به کار پرداخت.

او برخلاف بیشتر رجال عصر خود که علاقمند به فعالیت در عرصه سیاست و شرکت در کارهای سیاسی بودند، میل چندانی به این امور نداشت و بیشتر به کارهای صنعتی علاقمند بود.

نخستین اقدام صنایع الدوله در زمینه صنعت در ایران استخراج معدن سرب پس قلعه ی شمیران است که موفق به تهیه آن نشد.

از دیگر اقدامات وی کارخانه ریسمان ریزی بود که برای تهیه سرمایه لازم آن با حاجی محمد تقی شاهرودی، که از بازرگانان ثروتمند و خیر اندیش بود به شور پرداخت و موافقت او را برای شرکت در این کار به دست آورد.

توسعه کارخانه می توانست گامی مهم در جهت پیشرفت اقتصادی و صنعتی ایران باشد اما این کارخانه نیز که توان رقابت با خارجیان را نداشت تعطیل شد.

صنایع الدوله توانست همزمان با تأسیس کارخانه ریسندهی ، کارخانه فلزکاری کوچکی در تهران دایر کند. لیکن کارخانه فلزکاری برای ادامه کار احتیاج به سرمایه داشت ، اما نه صنایع الدوله سرمایه داشت و نه کسی از او پشتیبانی می کرد.

کوشش های فرهنگی و آرا و اندیشه های صنایع الدوله در چگونگی پیشرفت کشور و تلاش های او در احداث راه آهن از دیگر اقدامات صنایع الدوله است.

فصل اول:

کلیات

۱-۱- طرح مسأله:

در عصر قاجار ما شاهد تحولات بسیاری در عرصه های مختلف اقتصادی و سیاسی و فرهنگی کشورمان ایران هستیم . برای بررسی این تحولات و وقایع ، بررسی شخصیت های تاریخی از اهمیت ویژه ای برخوردار است . این بررسی به ما کمک می کند از نگاهی خاص به وقایع و تحولات بنگریم و زوایای جدیدی را بر ما مکشوف می سازد. از این میان زندگی مرتضی قلی خان هدایت معروف به صنایع الدوله که در دوره قاجار نقش با اهمیتی را ایفا نمود حائز اهمیت است.

از طرف دیگر بازماندن اقتصاد ایران از حرکت طبیعی به سوی رشد و توسعه و توقف آهنگ اقتصاد تجاری و به بن بست رسیدن اقتصاد کشور در عزیمت به سوی اقتصاد صنعتی ، آمار چشمگیر ورشکستگی های بازرگانان عمده در شهرهای اصلی کشور ، عدم حمایت از افرادی مانند صنایع الدوله از جمله مسائل پر اهمیت در تاریخ تحولات عصر قاجار است که تاکنون پژوهشی شایسته درباره ی آن انجام نگرفته است.

و همچنین اقدامات مهمی که صنایع الدوله در زمینه ی صنعت کشور توانست انجام دهد.

از مهمترین اقدامات او : استخراج معدن ، احداث کارخانه ریسمان ریزی ، تأسیس کارخانه ی فلز کاری ،

کوشش های فرهنگی صنایع الدوله و .....

طرح این مسائل در اندیشه ی نویسنده ی این پژوهش ، آغازی بوده برای تلاش در جهت واریسی این پرسش ها و یافتن پاسخی برای آنها.

۱-۲- پرسش های تحقیق:

- ۱- تأثیر ساختار سیاسی در اقتصاد دوره ی قاجار چگونه بوده است؟
- ۲- دخالت دولتها، شرکتهای خارجی بر اقتصاد دوره ی قاجار چه تأثیری گذاشته است؟
- ۳- با توجه به اینکه مرتضی قلی خان صنایع الدوله از طبقه ی اشراف محسوب می شود نقش او را در دوره ی قاجار چگونه می توان ارزیابی کرد؟
- ۴- شاید مهمترین سؤالی که این تحقیق به آن پرداخته است عملکرد مرتضی قلی خان هدایت در مورد صنعت و نقش او در صنعتی شدن دوره ی قاجار و ...

۱-۳- فرضیات تحقیق:

- ۱- دولت قاجار به لحاظ ساختاری، دولت کارشکن می باشد (در مقابل دولت توسعه خواه) که با دامن زدن به نا امنی های اجتماعی، سیاسی، اقتصادی را سبب گردید.
- ۲- عوامل خارجی از طریق تحمیل قراردادهای و مقابله نامه ها و صادرات ارزان تولیدات خود به ایران عرصه را بر اقتصاد ملی تنگ نمودند.
- ۳- مرتضی قلی خان هدایت (صنایع الدوله) علی رغم پایگاه طبقاتی خود که حفظ وضعیت موجود برای او ایده آل تصور می شود و خاندان او از دوران جدش رضاقلی خان هدایت صاحب مناصب مختلف بوده اند به صنعت دوره ی قاجار کمک کرد.

۱-۴- هدف تحقیق:

هدف اصلی تحقیق آشنایی با زندگی یکی از شخصیت های تأثیر گذار تاریخ معاصر و نقش او در روند صنعتی شدن این دوره است که ضمن آن با گوشه ای از تاریخ معاصر کشورمان نیز آشنا می شویم.

۱-۵- سابقه ی تحقیق:

در مورد مرتضی قلی خان هدایت تا کنون تحقیق منسجم و یکپارچه ای که به صورت کتاب در اختیار عموم قرار گیرد مشاهده نشده است یا نگارنده از آن آگاهی ندارم.

۱-۶- روش تحقیق:

روش انجام تحقیق در این پژوهش کتابخانه ای است و تکیه ی اصلی بر منابع دست اول تاریخ نگاری، خاطرات، اسناد و مدارک دوره ی قاجار است که با نقد و بررسی آنها به تشریح موضوع پرداخته است.

۱-۷- طبقه بندی پایان نامه:

زندگی مرتضی قلی خان صنایع الدوله عنوان پایان نامه حاضر است. در فصل اول تحقیق به کلیات پرداخته شده، در فصل دوم نگاهی گذرا به اوضاع سیاسی، اقتصادی عصر قاجار، در فصل سوم نخبگان عصر مشروطیت عنوان شده و در فصل چهارم به زندگی بزرگان خاندان هدایت پرداخته شده است. در فصل پنجم این تحقیق مرتضی قلی خان صنایع الدوله و نقش او در مشروطیت، واقعه قتل او، آثارش و تفکراتش به نگارش درآمده است. در فصل ششم اوضاع سیاسی و اقتصادی ایران در دوره مشروطه، کشاورزی، صنعت، وضعیت صنعت ایران در قرن سیزدهم، صنعت نساجی ایران، ورود نخستین صنایع جدید به ایران، تأثیرات تحولات فرهنگی دوره ی ناصری در آوردن صنعت جدید ذکر شده است. در فصل هفتم به اقدامات صنایع الدوله در زمینه ی استخراج معادن سرب، احداث کارخانه ریسمان ریزی و احداث راه آهن پرداخته شده است. در فصل هشتم نیز نتیجه و منابع و مأخذ به نگارش درآمده است.

۱-۸- مشکلات پژوهش:

موضوع مرتضی قلی خان هدایت و نقش او در صنعتی شدن ایران از موضوعاتی است که تاکنون تحقیق یکپارچه ای در مورد آن انجام نشده و مطالعه در این زمینه از تاریخ معاصر مشکلاتی را در برداشته است که برخی از آنها عبارتند از:

۱- عدم همکاری بسیاری از سازمانها و نهادها با پژوهشگر است که متأسفانه این معضل جامعه ی توسعه نیافته است که اطلاعات را به صورت شخصی و انحصاری نگریسته و از در اختیار دیگران نهادن اسناد خودداری می کنند و تا زمانیکه این تنگ نظری ها وجود داشته باشد ارائه تحلیل جامع و کامل ممکن نیست.

۲- نارسایی های موجود در شبکه ی اطلاع رسانی از دیگر مشکلات است به ویژه باید اذعان کرد که اطلاعات تاریخی به دلیل فقدان مراکز یادگیری در گذشته و اهمیت ندادن به حفظ و نگهداری اسناد و از بین رفتن بسیاری از اطلاعات مهم، امروز ناقص هستند و با الطبع کار قضاوت را مشکل می کند.

۳- گسترده بودن موضوع در زمینه ی اقتصاد دوره ی قاجار نیز مشکلاتی را دربرداشت که گرچه در ابتدا چندان مشخص نبود ولی در جریان پژوهش موجب شد زمان زیادی صرف مطالعات جنبی شود.

۴- در نظر نگرفتن زمان متفاوت برای پژوهش های مختلف در سیستم آموزش باعث گردیده پژوهشگر نتواند با آرامش خیال که از نیازهای اولیه ی تحقیق است برخوردار شود.

۱-۹- معرفی و نقد منابع:

منابع و مآخذ داخلی:

کتابهایی از دوره ی قاجار که جنبه ی تاریخی و اقتصادی داشتند مانند:

۱- مهمترین منبع در مورد وقایع و رویدادهای دوره ی زندگی هدایت کتاب خاطرات و خطرات مهدی قلی خان هدایت است. این کتاب که با قلم شیوا و خامه ای توانا نگاشته شده نه تنها مشحون از وقایع مهم تاریخی است بلکه چون بسیاری از مطالب را بی پرده و عریان بیان می کند می تواند برای مردان و رجال سیاسی نمونه و سرمشقی باشد تا حوادث و وقایع مملکت خویش را آشکارا بنگارند و در این امر مهم قدمهای مثبت و مؤثری بردارند.

حسن دیگر خاطرات، مکتب و شیوه ی خاص هدایت در نگارش آن است و چون پدرش بنیانگذار تلگراف خانه در ایران بوده است غالباً مطالب را در نهایت ایجاز و با فصاحت کامل و با همان روش به صورتی جذاب و دلپذیر بیان کرده است.

خاطرات و خطرات که ارزش تاریخی مطالب آن بسیار است از اواخر عصر ناصرالدین شاه تا سال ۱۳۲۸ش را در بر می گیرد.

اگرچه محتوای کتاب و مقایسه ی آن با منابع دیگر نشان از صداقت نویسنده دارد اما باید توجه داشت که نویسنده به طور معمول از عملکرد خود دفاع می نماید و مخالفانش را مورد انتقاد شدید قرار

می دهد. هدایت ضمن اینکه جملات را بر سبیل ایجاز آورده، در عین حال آکنده از تشبیه، کنایه، شعر، آیه، حدیث نموده است. در برخی موارد نامه ها و تلگرافات رشته حوادث را قطع می کند ولی پیوستگی مطالب از هر نظر در آن قابل مشاهده است. نویسنده در لابلای شرح حوادث نظرات سیاسی، اجتماعی خود را بیان می کند.

۲- از مهمترین تحقیقات و منابع جدیدی که در این تحقیق استفاده شده است باید به کتاب دولت و جامعه در ایران و اقتصاد سیاسی محمد علی کاتوزیان اشاره نمود.

۳- مطبوعات و جرایدی که پس از انقلاب مشروطه منتشر شدند تا حدودی آزادی بیان و قدرت انتقاد دولتمردان و وقایع را داشته اند و توانسته اند اوضاع و احوال اجتماعی - سیاسی کشور را به چشم انتقاد و خرده بینی نگریسته و شیوه های حکومتی و سیاست گذاری، حاکمان را مورد انتقاد قرار دهند مانند روزنامه ی خاطرات اعتماد السلطنه که در تحقیق حاضر نیز استفاده شده است.

منابع و مأخذ خارجی:

که خود به چند گروه تقسیم می شوند: گروه اول کتابهایی که در زمینه ی صنعت و اقتصاد دوره ی قاجار نوشته شده اند. گروه دوم سفرنامه ها و خاطرات.

تعداد این دسته از کتابها بسیار زیاد است و گاهی به چند جلد می رسد ولی همه ی آنها حاوی مطالب قابل استفاده از نظر موضوع مورد بررسی این پژوهش نیستند ولی موضوعات مورد بحث در این تحقیق را می توان در اغلب این کتب پیدا کرد.

فصل دوم:

نگاهی گذرا به اوضاع سیاسی
اقتصادی عصر قاجار،

۲-۱-نگاهی گذرا به اوضاع سیاسی ایران عصر قاجار:

از زمان سقوط سلسله صفویه تا تشکیل حکومت قاجاریه، به جز دوره های کوتاه در زمان نادرشاه افشار و به دنبال آن کریم خان زند، دوره هرج و مرج، آشوب، بی ثباتی و ناامنی ناشی از درگیریهای کانونهای قدرت در درون و دخالت خارجی بود که کشور را از قافله ی ترقی و قدرت دور می ساخت. در چنین شرایطی تشکیل حکومت قاجار می توانست امیدی در دلها بپروراند و نویدبخش عصر نوینی از تاریخ پر فراز و نشیب این مرزو بوم باشد تا شاید آن بی ثباتی و نا امنی جای خود را به رفاه و امنیت بدهد و مردم این خطه نیز نفس راحتی بکشند. اما این رویای خوش بینانه به واقعیت نپیوست زیرا تحولات و دگرگونیهای جدید جهانی و پیشرفت های سیاسی و نظامی غرب به همراه مقاصد استعماری قدرتهای عصر، این فرصت را به قاجارها نداد که چنانکه باید و شاید به تثبیت و تحکیم حکومت نورسته خود پردازند. قاجارها تدبیر و توان لازم برای مقابله با سیاستهای استعماری و منفعت جویانه قدرتهای سیاست جهانی به ویژه روس و انگلیس نداشتند.

مرگ زودهنگام آقا محمد خان، سر سلسله قاجار که همزمان با توسعه مطامع دول قدرتمند و بالاخص روس و انگلیس بود به مفهوم شروع ناکامی های قاجار بود.

شکستهای ایران از روس و انعقاد قراردادهای گلستان و ترکمنچای منجر به جداسدن مناطق شمالی ایران شد و تقریباً بخشی از خاک وطن را روس ها به زور تصاحب کردند، بریتانیای کبیر طی معاهده ی پاریس، افغانستان را از ایران جدا نمود و این تازه طلایه دخالتهای روز افزون این قدرت استعمارگر بود و قاجارها تا پایان حکومت خود در منگنه فشار این دو قدرت قرار داشتند و کاری از آنها ساخته نبود.

عقب ماندگی، ضعف توان نظامی و اقتصادی، برخورد با جهان غرب و واردشدن به اقتصاد و بازار جهانی، موجب آگاهی و بیداری برخی از ایرانیان نسبت به تحولات پیرامون خود شد. روند

حوادث و آماده شدن بستر و زمینه مناسب موجب تحول و دگرگونی و در نهایت امر، انقلاب مشروطه را به وجود آورد. در این زمان بود که دوره گذرا در تاریخ ایران آغاز می شود و جامعه روندی دیگر به خود می گیرد.

فرجام نهضت مشروطیت که شکست بود در اثر اختلافات درونی و دخالت خارجی بود.

۲-۲-نگاهی به اوضاع اقتصادی عصر قاجار:

حکومت قاجار در عهد ناصری در شرایطی که کشورهای عمده مغرب زمین در عرصه اقتصادی سیاست صدور سرمایه به کشورهای توسعه نیافته را گسترش می دادند، گرفتار بحرانهای جدی اقتصادی گردید و در قلمرو اقتصاد زراعی و تجاری و صنعتی از توسعه بازماند. در باب این واقعیت و تبیین ریشه های آن از دیرباز، نظریه های متعددی عرضه شده است.

ماهیت واپس مانده دولت قاجار و ناتوانی دستگاه حکومتی از شناخت به واقعیات اقتصادی و زمینه های توسعه کشور، نبودن بستر فرهنگی مناسب (فرهنگ کارشکن) و دنیا گریزی اجتماعی و سرانجام تسلیم پذیری حکومت تا حدی در مقابل سیاستهای استعماری روسیه و انگلستان از جمله عوامل اصلی بازماندن اقتصاد کشور از روند توسعه طبیعی بوده است. سیر تحولات اقتصادی و مطالعه دستگامهای ایران در عصر قاجار خصوصاً عصر ناصری نشان می دهد که در طول این دوران، همواره تألیف و ترکیب و امتزاج عناصر و عوامل مذکور باعث می شوند تا اقدامات محدود دولتی در زمینه های توسعه اقتصادی عقیم بماند و برخی از اقشار اجتماعی کشور نظیر بازرگانان نیز که انگیزه های قابل توجهی برای تحرک بخشیدن به اوضاع اقتصادی را داشتند نه تنها از حمایت حکومت برخوردار نشوند بلکه افزون بر مواجهه با کار شکنی های دولت، در مقابل سیاستهای استعماری کشورهای روسیه و انگلستان نیز ناتوان از مقاومت بمانند. گسترش آمار ورشکستگی ها، انحطاط صنایع سنتی داخلی، تبدیل اقتصاد محدود تجاری به اقتصاد زراعی و از جمله نمادها و علائم آشکار بن بست اقتصادی کشور و گسترش موانع توسعه اقتصادی ایران است.

۲-۳-نگاهی گذرا به صنعت ایران:

صنعت^۱:

صنعت را به لحاظ پیدایش، می توان به دوره گروه بزرگ صنایع دستی و سنتی «قدیمی» و صنایع نوین تقسیم کرد. صنایع دستی قدیمی در کشورهای در حال توسعه از جمله ایران به دلیل در اختیار داشتن مواد اولیه مورد نیاز، وسایل کار و نیروی ماهر، متناسب با ساختار اقتصادی داخلی و متکی بر پیشینه ای کهن می باشد، در حالیکه صنایع نوین اصولاً وارداتی، بدون ارتباط با ساختار اقتصادی جامعه، فاقد زیربنای لازم علمی و فنی و وابسته به مراکز صنعتی خارج است^۲.

ریشه های فعالیت های صنعتی در ایران به قرون شانزده و هفده میلادی که مقارن با حاکمیت سلسله صفویه می باشد باز می گردد. در این دوران تولیدات صنعتی به مرحله پیشه وری و مانوفاکتوری ارتقا یافته بود. ایران به مقیاس آن زمان کشوری صنعتی محسوب می گردید که کالاهای تولیدشده توسط صنایع دستی آن به کشورهای دیگر صادر می شد.

[از مختصاتی که پیرامون تولید مانوفاکتوری در ایران آن عصر برشمرده شده گذشته از شمار کثیر کارگران غالب کارگاهها که تعداد آنها به چند صد نفر بالغ می شد، یکی هم تقسیم کار اجتماعی بود. طبق اظهارات شاردن در عصر صفویه بیست و دو تا سی و دو کارگاه مختص دربار وجود داشت که در هر کدام از آنها به طور متوسط صد و پنجاه استادکار و کارگر کار می کردند.]^۳

در واقع در این دوران که مقارن با تغییر و تحولات سیاسی در اروپا و شکست فئودالیسم توسط سرمایه داری و پایان حاکمیت دوران سیاه قرون وسطی بذرافشان تحولات چشم گیر صنعتی بعد بود، نطفه صنعت در ایران بسته می شود که در صورت مساعد و مناسب بودن زمینه ها و شرایط، افق های روشن و درخشانی برای سالهای بعد به وجود می آمد. متأسفانه نه تنها چنین زمینه هایی نظیر وجود حکومت مقتدر مرکزی، نابودی موانع شکل گیری و تکامل دهنده نظام سرمایه داری که مانع پیدایش بازارهای وسیع می شود، به وجود نیامد، بلکه بر اثر انحطاط سلسله ی صفویه و سقوط آن توسط افغان ها، ایران حاکمیت هایی با ریشه های ایللیاتی چون افشاریه، زندیه و سپس قاجاریه گردید. به هر حال

۱- معمولاً شامل تولید، تغییر شکل دادن و اتصال قطعات تغییر شکل یافته با یکدیگر به منظور تولید یک قطعه ی مشخص و در نهایت مونتاژ این قطعات در جهت آماده نمودن تولید نهایی می باشد.

۲- حمید ابریشمی: اقتصاد ایران، ص ۳۶۱.

۳- محمدرضا فشاحی: تکوین سرمایه داری در ایران، ص ۹۹.